

Exil a minulost

V letošním roce si připomínáme významné osmičkové mezníky české historie. Roky 1948 a 1968 se staly rovněž počátkem exilové zkušenosti tisíců československých občanů, kteří se obávali, či odmítali setrvávat v zemi s komunistickou diktaturou. Exulanti, emigranti nebo uprchlíci, jak jsou tito lidé označováni, vytvářeli paralelní historii posledních několika desítek let. Seznamování jsme s ní relativně krátce a stále objevujeme nové pohledy.

Lidé doma i lidé v exilu byli konfrontováni s důsledky komunistického režimu. Doma byla moc režimu pocíťována pravděpodobně intenzivněji a častěji, ale i lidé v exilu nebyli plně odpoutáni od osudu své vlasti. Byli s ní stále různými způsoby propojeni. Nucený odchod z vlasti byl často jedinou možností úniku před komunistickou perzekucí a emigranti byli i mimo domov vystavováni útokům režimu. Přerušovali své rodinné a profesní vazby a kráčeli vstříc neznámé budoucnosti s jedinou jistotou, jistotou získání osobní svobody. Traumatický prožitek exilu, jak se brzy ukázalo, netrval jen pár let, ale celá desetiletí. Exulanti jej překonávali různými způsoby. Někdy pomohla rodina, práce, či postupná akomodace na nové prostředí. Ale setkáváme se i s případy, kdy se emigranti s odchodem nedokázali smířit celý život.

Jednou z cest, kterou emigranti reagovali na novou životní situaci byla snaha o mobilizaci historického vědomí. Tato mobilizace byla namířena jak na samotný exil, tak i na hostitelské země a domov. Připomenutí významných historických mezníků, možnost sebeidentifikace v rámci širšího evropského kontextu, výpovědi a analýzy tragických dějinných událostí, které byly důsledkem jejich odchodu, pomáhaly utvářet novou identitu jednotlivých emigrantů a pomáhaly jim uvědomit si další směřování. Zřetelně to bylo vysloveno Janem Hanušem Hájkem v posledním čísle časopisu Skutečnost v roce 1954: Hodnocení minulosti nevyhnutelně splývá s pochopením přítomnosti a s programem do budoucna.¹

Exil promlouvá

I když samotný příval československých uprchlíků po roce 1948 byl mementem odrážejícím tragický domácí vývoj, její představitelé si uvědomovali nutnost aktivního působení na veřejné mínění. Jak to vyjádřil sociolog Jiří Kolaja ve studii o emigraci: „the refugee has mission to fulfill“ (uprchlík má poslání, které má naplnit). To bylo možné až poté, co byly zabezpečeny základní potřeby každého jednotlivého uprchlíka. To znamená, když se bezpečně dostal přes hranice a prošel, často složitým, migračním procesem. Ten zahrnoval přijetí v uprchlickém táboře (což, pokud se týče československých uprchlíků, Mezinárodní uprchlická organizace teprve dodatečně zajistila). Dovršen byl pak usídlením v některé z hostitelských zemí. Logicky tedy primární mobilizace exilu byla realizována v souvislosti se zajištěním vlastní existence. Již zde se angažovali představitelé exilu. Například prostřednictvím konkrétní pomoci v pomocných organizacích. Mezi nejaktivnější patřil například American Fund for Refugees organizovaný Janem Papánkem.

Možnost působit ve svobodném světě závisela velmi na podpoře hostitelských zemí a na předchozích kontaktech. Evropské země byly v prvních letech působení poúnorového exilu

¹ Hájek, H.J. in Skutečnost, 1954.

stále ještě částečně paralyzovány dopady válečného konfliktu a jejich pomoc směřovala spíše k jednotlivcům (např. prostřednictvím stipendií pro studenty – emigranty, prostřednictvím limitovaných pracovních kontraktů – např. Belgie, Anglie). Spojené státy americké, i přes formální překážky – dané zejména kvótovými limity, pojal pomoc a podporu uprchlíkům z komunistických zemí nazývanými „friends of freedom“ nebo také „courageous fighters against Communism“ jako jednu ze strategií studené války.

Po bezpečném zakotvení v hostitelské zemi mohla začít aktivní činnost emigrace. Vzhledem k mezinárodnímu vývoji nebylo možné plně navázat na zkušenosti exilu během druhé světové války v oblasti politického působení. Politická reprezentace nebyla dlouho schopna vytvořit pevnou strukturu a dosáhnout oficiálního uznání a podpory. Tradiční nástroje exilové činnosti, známé z předchozích emigračních vln, např. vytvoření vojenského zahraničního odboje, nebyly nyní realizovatelné. Situaci zhodnotil Bořivoj Čelovský o mnoho let později v názvu své knihy o exilové politické reprezentaci po roce 1948. Říká, byli to v mnoha ohledech „politici bez moci“.

Proto bylo nutné hledat další alternativy naplnění výše zmíněného „poslání uprchlíka“. I zde bylo možné čerpat z předchozích exilových zkušeností. Exil vždy kladl velký důraz na informovanost demokratického světa a domova. Motivaci k této činnosti vyjadřuje emigrant - novinář Josef Josten ve své knize o únorových událostech roku 1948, která vyšla již následujícího roku v Londýně: ...Rozdělení oceánem, osobně si neznámí, jsme v práci spojeni palčivým vědomím našeho národního neštěstí a našim jediným ideálem je společný návrat do osvobozené vlasti. Zatím našim drahým doma posíláme aspoň pozdrav v podobě tohoto skromného záznamu z tragických vzpomínek, jež snad promluví i za ty, kteří jsou dočasně odsouzeni k mlčení.“

Knihy Josefa Jostena ukazuje hned několik aspektů exilové komunikace. Ukázala, jak bylo možné promlouvat k demokratickému světu o únorových událostech doma. Její ohlas v Anglii to dokazuje. Český překlad této knihy, který bezprostředně následoval, otevíral cestu zprostředkovat autorovy názory i lidem doma. Zároveň mohla tato kniha motivovat představitele exilu usídlené v dalších zemích, aby rovněž prezentovali své komentáře a studie. Za všechny uvedme například vzpomínky Petra Zenkla, Huberta Ripky², Jana Stránského³ a dalších.

I když zejména v prvních letech po únorových událostech měla tato svědectví velkou schopnost přitáhnout širokou pozornost demokratického světa k domácímu vývoji, nelze je přeceňovat. Na tuto skutečnost upozorňuje v jednom ze svých proslavů Ferdinand Peroutka: Spisovatel v exilu: ...přináší s sebou určitou zkušenost, která, jak cítí, je důležitá pro lidi okolního světa: jak člověk žije pod komunismem. Co nejdříve o tom napíše knihu s horlivostí toho, kdo přináší poselství. Avšak nejen on sám, sto jiných také píše. Jeho zkušenost není jedinečná, napravo a nalevo jsou, kdo prošli tím, čím on. ....a co dále?...Nové prostředí, jež ho přijalo, vzalo na vědomí poselství jeho i jiných: že život pod komunismem je neblahý....ale zároveň toto prostředí bývá jaksí přesvědčeno, že “toto se u nás nemůže stát”

Stejně významné jako prezentování exilu v demokratickém světě bylo i navázání komunikace s domovem a potřeba zaplnit domácí informační vakuum. Vzhledem k téměř dokonalé železné oponě a komunistickým opatřením vůči exulantům byly osobní kontakty jen těžko realizovatelné. Již během druhé světové války se osvědčilo rozhlasové vysílání (zejména

² Ripka, Hubert. *Le Coup de Prague: Une révolution préfabriquée*. Paříž 1949.

³ Stránský, Jan. *East Wind over Prague*. Londýn 1949.

vysílání exilové vlády z Londýna prostřednictvím BBC), které mohlo překonávat velké vzdálenosti a dosáhnout cílovou skupinu posluchačů. Proto byla samozřejmě vítána iniciativa Spojených států, které v roce 1951 spustily vysílání rozhlasové stanice Svobodná Evropa. Pořady zahrnující politické komentáře, rozhovory s uprchlíky a vzkazy domovu, vzdělávací pořady atd. měly velký efekt a staly se doma vyhledávanými. Zpětnou vazbu zajišťovali exilu nově příchozí českoslovenští emigranti, později i záznamník umístěný přímo v centrále v Mnichově, na který mohli volat své vzkazy lidé z Československa. Zdrojem byla i komunistická propaganda, která při výpadech proti československému exilu velmi často zmiňovala právě představitele zajišťující kontakty s domovem přes rozhlasové vysílání (jako Ferdinanda Peroutka či Pavel Tigrid).

Exilu se dařilo oslovovat domov i prostřednictvím tištěného média. Asi nejznámější a nejefektivnější byl časopis Svědectví. Jak uvádí Pavel Tigrid v jednom z rozhovorů: U zrodu Svědectví stály dvě základní myšlenky. První, že nechceme dělat emigrantský časopis, ale dělat časopis pro domov.....Druhou myšlenkou bylo, abychom se pokusili o dialog s reformními komunisty.

Balancování mezi objektivitou a opozicí

Na začátku byla vyslovena možná úskalí spojená s činností exilu. Při soustavnějším studiu objevujeme i další možné problémy. Exilová činnost a svědectví se často pohybují na úzkém rozhraní mezi objektivním zhodnocením skutečnosti a výpovědí motivovanou rolí odpůrce komunistického režimu a samotným prožitkem exilu. Stejně je to i s jejich vnímáním minulosti. Komparativní pohled na exil ukazuje, že jde o jev zcela přirozený, daný samotným charakterem exilu. Narážíme na něj při studiu každé emigrace. Např. italský historik Edoardo Tortarolo ve své práci o německém exilu ve 30. a 40. letech 20. století hledá odpověď na otázku, zda činnost německých exilových historiků je výsledkem objektivního zpracování, nebo jestli je poznamenána exilovou zkušeností. Polská historička Maria Zadencka při studiu východoevropského exilu hovoří o lehce narušitelné rovnováze mezi objektivním (vědeckým) a ideologickým přístupem k národním dějinám v exilu.

Subjektivní hledisko exilových výstupů je ovlivněno poměrně krátkým časovým odstupem od událostí, které emigranti sami prožili, nemožností přístupu k autentickým materiálům a pramenům, faktem, že mnozí si do exilu odnášejí idealizované vzpomínky na tzv. „zlatý věk“ a samozřejmě samotným údělem emigranta či exulanta. To si uvědomují i sami představitelé exilu a zahrnují to do svého konceptu výpovědi či komunikace. Například Pavel Tigrid ve své knize Marx na Hradčanech říká: „Všechno, co následuje, je jen pokus o osobní svědectví, se všemi nedostatky takového svědectví; jeho subjektivitou pohledu, zkušeností, znalostí i neznalostí, zúženou volbou tezí, práva se mýlit a práva ostatních všechny chybné závěry kritizovat nebo odmítnout.

Současně se objevují i hlasy mezi samotnými představiteli exilu, které volají po sebekritickém vzkazu k domovu. Například v časopise Skutečnost v článku H.J.Hájka: Účinně vedená psychologická válka demokratů proti komunismu znamená prostě – říkat pravdu. Říkat ji jasně, přímo, bez ohledu na staré předsudky, city, komplexy a demagogické zvyklosti. A tato pravda ve zkratce zní: Padli jsme svou vlastní vinou, přímou vinou dvou pětín národa, které volily komunisty, a nepřímou vinou velké většiny ostatních. ...Z područí tyranie se tentokrát nedostaneme pasivním vyčkáváním a dodatečným tvořením legend; dostaneme se z něho jen poctivým a otevřeným přiznáním minulých chyb a provinění, jen vlastním nekompromisním

postojem a úsilím. Je na čase, aby si exil tyto prosté skutečnosti plně uvědomil a aby ti, kteří jsou pověřeni vedením psychologické války, je nezastřeně, odvážně a systematicky sdělovali domovu.

Je pochopitelné, že z vědeckého hlediska budou primárně hodnoceny takové exilové výstupy, které mobilizují historické vědomí a zároveň obsahují všechny náležitosti vědeckých studií. To znamená, že vycházejí z archivních materiálů a jejich objektivnost je proto nezpochybnitelná. Jako příklad můžeme uvést práce Karla Kaplana o politických procesech 50. let. I další exilová sdělení a svědectví si však, často i navzdory subjektivnímu hledisku přístupu, zaslouží naši pozornost, protože mají vysokou výpovědní hodnotu. Byly totiž často jedinečným zdrojem informací a subjektivní prognózy v nich zmíněné, se nezdálo ukázaly jako reálné a pravdivé. Promlouvání exilu o sobě, o své zemi, komunikace s domovem, exilové reflexe minulosti jsou dnes viditelnou stopou, kterou po sobě exil zanechal. Exilová svědectví a komentáře mobilizovaly veřejné mínění. Zároveň jsou i svědectvím o exilu samotném. Neopomenutelný je i fakt, že exilová svědectví nám pomohla bezprostředně po roce 1989 objevovat bílá místa naší historie.